

Моральна свідомість як детермінанта буття правового суспільства

Розглядаються сутність та особливості моральної свідомості як детермінанти буття правового суспільства. Проаналізована взаємодія моральної свідомості та правосвідомості у розвитку правового суспільства. Визначено функції та форми моральної самосвідомості та її роль у формуванні моральної культури.

Ключові слова: моральна свідомість, правосвідомість, моральна самосвідомість, правове суспільство, моральна культура.

Регуляція суспільних відносин як правило здійснюється за допомогою права, моралі та релігії. У суспільній свідомості демократичного гатунку мораль і право становлять базові константи, вплив яких на поведінку людини є визначальним. Але для суспільств з нестійкими правовими та демократичними традиціями правові приписи можуть мати другорядне значення, що призводить до посилення деструктивних явищ.

Становлення та розвиток правового суспільства в Україні пов'язаний не тільки з посиленням боротьби з правовим нігілізмом та іншими деформаціями правосвідомості, а й з відродженням морально-духовних цінностей як важливих регуляторів соціальних відносин.

На нашу думку, моральна свідомість є нерозривною з правосвідомістю і в комплексі з нею становить підґрунтя розвитку правового суспільства як спільноту рівних, вільних та відповідальних особистостей з високим рівнем морально-правової культури.

Метою нашого дослідження є визначення особливостей розвитку моральної свідомості як соціального феномена та підґрунтя функціонування правового суспільства.

Теоретико-методологічну основу нашого дослідження становлять праці наступних вчених: Б. Ананьєва, С. Білозерської, О. Бондаревської, Л. Кольберга, В. Малахова, О. Миропольської, Р. Павелківа, Н. Печко, І. Почекаліна, Ю. Табачук, Д. Фельдштейна та ін.

Вочевидь, що моральна і правова свідомість здійснюють постійний взаємовплив одна на одну. Сутність взаємодії правової та моральної свідомості складає процес зближення належного та суцього у духовному світі суспільства. Залежно від спрямованості й упорядкованості функціонування духовних процесів можна виділити два основні рівні взаємодії правової та моральної свідомості у суспільстві. Перший рівень – це стихійна взаємодія, яка характеризується спонтанністю, суперечливістю тенденцій, нестійкістю духовних утворень і є полем прояву громадянської ініціативи та загальної суспільної культури. Другий рівень передбачає інституалізацію цього процесу – цілеспрямований вплив держави, освітніх закладів, громадських організацій на формування належної морально-правової свідомості. В цьому контексті слід зазначити, що певні моральні норми можуть з часом закріплюватися у діючому законодавстві різних країн як обов'язкові.

Підкреслимо, що в процесі розвитку правового суспільства обидва рівні є важливими, але перший рівень взаємодії моральної та правової свідомості більшою мірою відповідає самій природі вищезначеної спільноти функціонування якої залежить від горизонтальних громадянських зв'язків, рівня ініціативності з боку недержавних суб'єктів суспільних відносин.

На думку фахівців, під механізмом взаємодії правової та моральної свідомості можна розуміти сукупність різноманітних за формами процедур взаємовпливу елементів правової та моральної свідомості, які сприяють їх взаємозбагаченню і оптимізують процес формування духовно-моральних та правових характеристик суспільної свідомості в цілому.

Механізм взаємодії правової та моральної свідомості відіграє важливу роль у формуванні та прояві морально-правової культури, яка є важливою характеристикою існування правового суспільства. Змістом цього механізму є:

- взаємний вплив правової та моральної свідомості одна на одну, в результаті якого відбувається їх трансформація;
- формування інтегральних духовних морально-правових якостей особистості під впливом морально правових процесів;

- набуття суспільством і окремими громадянами різноманітних морально-правових цінностей та включення їх у повсякденні соціальні практики;
- розвиток навичок у всіх суб'єктів суспільних відносин до оцінювання подій та фактів соціального буття на основі морально-правових цінностей.

Слід зазначити, що механізм взаємодії правової та моральної свідомості функціонує на основі закономірностей, що виявляються в якості стійких взаємозв'язків між елементами даного механізму. До таких стійких взаємозв'язків, які значною мірою визначають зміст і характер функціонування механізму взаємодії правової та моральної свідомості можна віднести високий ступінь взаємного проникнення правової та моральної свідомості. Взаємодія даних форм свідомості виступає не у вигляді лінійного причинно-наслідкового ряду, а своєрідної локальної сфери, у середині якої кожний елемент зв'язку є умовою іншого та обумовленим ним. Правова та моральна свідомість, що взаємодіє одна з одною, не є однопорядковими духовними явищами: у системі взаємодії правосвідомість, яка визначає межі правомірного, виступає як свого роду матриця, а моральна свідомість задає зміст та критерії поведінки та діяльності громадян та суспільних груп [1,с.83-84]. Отже, в процесі розбудови правового суспільства правосвідомість і моральна свідомість відіграють регулюючу функцію щодо діяльності різноманітних суб'єктів соціальної взаємодії.

У сучасній науці існують різноманітні точки зору на сутність, функції та особливості прояву моральної свідомості, що дозволить нам показати її роль у функціонуванні правового суспільства. Так, Р. В. Павелків розглядає моральну свідомість як особливий конструкт психіки, що забезпечує розуміння і прийняття моральних законів та організацію відповідно до них власної поведінки. Моральна свідомість, на думку Р. В. Павелкова, є культурологічним і психологічним феноменом, який виступає важливою складовою суспільного й індивідуального буття людини. Вона є одним з компонентів свідомості людини

взагалі, що відображає ступінь асиміляції особистістю суспільної моралі, засвоєння, інтерпретації, а іноді й розвитку людиною моральних принципів [2]. З нашої точки зору, саме засвоєння людиною моральних принципів сприяє розвитку правового суспільства як спільноти людей, що прагнуть до цивілізованого, унормованого, безпечного співжиття.

Інше розуміння моральної свідомості пропонує О. Бондаревська. Зокрема у різноманітних своїх працях вона наголошує, що моральна свідомість особистості – це процес відображення індивідуальною свідомістю морального аспекту суспільних подій та актів поведінки, в результаті яких здійснюється їх моральна оцінка, робиться вибір та регуляція діяльності й поведінки відповідно до інтересів суспільства, які виявляються у вимогах (нормах) суспільної моралі. Вищезначена дослідниця також виокремлює складові моральної свідомості: нормативну, до якої належать моральні знання, моральні поняття, принципи, ідеї, що виражають вимоги суспільства до поведінки людей і які стали надбанням особистості; оціночну, до якої належать оцінка й самооцінка, ідейно усвідомлені критерії оцінки, що їх використовує особистість у практичній діяльності; регулятивну, до якої належать почуття, ставлення, переконання та інші компоненти свідомості, що здійснюють вплив на поведінку особистості [3;4]. Вищенаведені компоненти моральної свідомості становлять підґрунтя для сприйняття й засвоєння людиною норм права, які формують інституційне поле існування правового суспільства.

На переконання Д. Фельдштейна, моральна свідомість є відображенням в свідомості людини принципів і норм моралі, які регулюють взаємовідносини людей, їх ставлення до суспільної справи, до суспільства [5,с.125]. В цьому контексті зазначимо, що розвиток правового суспільства неможливий без відповідального, зацікавленого ставлення особистості до загальносуспільних справ й проблем, наприклад, до відстоювання прав та свобод людини.

Аналізуючи вплив моральної свідомості на розвиток правового суспільства, з нашої точки зору, слушно відповісти на питання: «Який рівень моральної свідомості відповідає стандартам правового суспільства?»

Для вирішення цього завдання варто зупинитися на стадіях та рівнях розвитку моральної свідомості, запропонованих американським дослідником Л. Кольбергом. Узагальнюючи різноманітні наукові праці цього фахівця [6;7;8], зазначимо, що він виділив шість стадій розвитку моральної свідомості особистості, які відповідають трьом рівням (кожен з рівнів має дві стадії): доморальний, конвенційний та автономний.

На доморальному рівні людина у своїй поведінці враховує прийняті в суспільстві правила і норми, що визначають поняття добра і зла. Однак при цьому вона орієнтується лише на власні фізичні або гедоністичні (пов'язані із задоволенням або невдоволенням) наслідки виконуваних дій (заохочення, покарання, фаворитизм тощо), а також на авторитет і владу тих, хто встановив ці правила і норми.

На першій стадії цього рівня людина орієнтується на покарання і підпорядкування (покору), її дії оцінюються як позитивні або негативні залежно від того, заохочено або покарано людину. На другій стадії відбувається наївно-інструментальна орієнтація. Морально виправданою вважається дія, яка водночас сприяє задоволенню потреб як індивіда, так і інших людей. Взаємодія людей розуміється як ринковий обмін: «ти – мені, а я – тобі».

На конвенціональному рівні людина у своїй поведінці підпорядковується прийнятим моральним вимогам і прагне відповідати моральним очікуванням групи (сім'ї, трудового колективу, організації, нації тощо). Першій стадії цього рівня характерна орієнтація на еталонний зразок «доброго хлопця» чи «доброї дівчини», що існує у певній групі. На другій стадії спостерігається орієнтація на вимоги «закону й порядку». Людина поводить себе так, а не інакше через те, що виконує свої обов'язки або обіцянки, контролює виконання встановленого порядку задля самого порядку.

На автономному або постконвенційному рівні людина прагне виявити і встановити для себе універсальні моральні цінності, які є правильними незалежно від того, яка група людей підтримує їх, та незалежно від того, які стосунки у людини з відповідною групою людей. На першій стадії цього рівня

внутрішня система принципів людини зорієнтована на соціальну домовленість, зумовлену офіційно прийнятою суспільною мораллю. На другій стадії автономна мораль людини визначається універсальними етичними принципами справедливості, добра, віри, краси тощо [9, с. 501-502].

За результатами проведеного дослідження, Л. Кольберг дійшов висновку проте, що більшість людей ніколи не переступають за межі другої стадії, що належить до другого рівня (їх мораль обмежується лояльністю до правил і законів суспільства). Проте, усі ці зауваження Л. Кольберга не впливають на основний його теоретичний висновок, що впродовж усієї історії людської цивілізації, у всі епохи незмінними залишаються одні й ті самі формальні поняття моралі та зразки морального судження, зберігається одна й та сама його логіка.

Звичайно для розвитку правового суспільства бажано було, щоб людина у своєму моральному становленні виходила на автономний рівень, ставала більш вільною у своїх думках та вчинках, органічно включала моральні норми у власний світогляд. На нашу думку, цього рівня досягають як правило яскраві особистості, які стають лідерами суспільної думки, громадських та релігійних рухів й організацій тощо. Отже, відповідаючи на питання щодо необхідного для функціонування правового суспільства рівня розвитку моральної свідомості людини зазначимо, що мінімальним рівнем є конвенційний, а максимальним (найбільш бажаним) – автономний.

Вочевидь, що набуття людиною певного рівня моральної свідомості напряму пов'язане зі становленням її моральної самосвідомості, що визначає характер її поведінки у суспільстві. Моральна самосвідомість – це утворення індивідуальної психіки, що є відносно самостійною сферою моральної свідомості, в якій зафіксовано уявлення про себе як суб'єкта моральності. Самосвідомості особистості приділялось багато цікавих праць у теорії особистості, серед яких вирізняються роботи Б. Ананьєва. Як стверджує автор, провідна функція самосвідомості – це саморегуляція поведінки особистості, що, на наш погляд, вкрай важливо для розвитку правового суспільства та

становлення «людини правової». Саме сукупність уявлень про себе і оцінка цих уявлень являє психологічну основу поведінки особистості. Як стверджує Б. Ананьєв, людина у своїй поведінці може собі дозволити рівно стільки, наскільки вона знає себе. Ця формула значною мірою обумовлює самодостатність особистості, ступінь її впевненості в собі, незалежність від інших, свободу в поведінці й усвідомлення обмежень цієї свободи [10,с.175].

Аналізуючи особливості буття людини у правовому суспільстві варто враховувати, що на ранніх стадіях онтогенезу людина у своїй поведінці керується зовнішньою формою свідомості. У підлітковому віці вона звертає погляд на себе, робить предметом усвідомлення власну свідомість, насамперед, щоб скоригувати власні цілі й ціннісні орієнтації. У ході такої рефлексивної діяльності відбувається не лише осмислення проблем буття з точки зору моральних цінностей, які визнає людина, а й самооцінка цих моральних засад. Якщо соціальне оточення є здоровим з морально-правової точки зору, то молодій людині буде набагато простіше налаштувати свій власний ціннісний барометр на морально-правові цінності, стати повноцінним суб'єктом діючого або майбутнього правового суспільства.

Отже, моральна самосвідомість – це така специфічна форма моральної свідомості, предметом якої виступає вона сама, а також людина – її носій. Основними функціями моральної самосвідомості є осмислення, контролювання, санкціонування та критичний перегляд моральних настанов людини. Вирізняють такі форми моральної самосвідомості, як честь і гідність, совість і сором [11,с.221]. Змістовним наповненням моральної самосвідомості є різноманітні цінності.

В той же час, цінності, які є важливими для функціонування правового суспільства, а саме добро, правда, справедливість, свобода, чесність, відповідальність та інші, мають морально-правовий характер і повинні стати підґрунтям формування ціннісних орієнтацій особистості.

В свою чергу ціннісні орієнтації, як складова моральної свідомості, забезпечують загальну спрямованість поведінки індивідів, соціально значущий

вибір ними цілей, цінностей, способів регуляції поведінки, її форм і стилю. Як рушійні мотиви поведінки, ціннісні орієнтації особистості дають можливість визначити крізь призму суб'єктивного сприйняття своєрідність і найхарактерніші риси сучасної епохи, пізнати й зрозуміти, наскільки людина володіє моральною здатністю відповідати потребам розвитку суспільства, наскільки вона творчо активна або пасивна й байдужа. Таким чином, ціннісним орієнтаціям притаманні такі властивості як, по-перше, зв'язок з суспільством; по-друге, вони входять не просто до структури моральної свідомості, але й є основою поведінки людини, що говорить про їх практичний характер.

Зазначимо, що моральні цінності притаманні людині незалежно від її особистих уподобань та переконань, точніше сказати саме особистісні переконання та цінності формуються насамперед під впливом абсолютних вічних понять (добро, справедливість, чесність, гідність, любов, мудрість та ін.).

Моральні цінності – це інтегральне утворення моральної свідомості, яке включає в себе моральні норми, оцінки, уявлення, поняття, принципи, ідеали, що тісно пов'язані з мотивами і потребами та забезпечує спрямованість свідомості особистості на досягнення вищих моральних цілей, які регулюють поведінку на основі добра і зла. Саме в них систематизується моральне значення суспільних явищ і вони виступають орієнтирами поведінки. На основі тих цінностей, що вже склалися, здійснюється саморегуляція діяльності, яка полягає в здатності людини свідомо розв'язувати завдання, що стоять перед нею, здійснювати вільний вибір рішень, утверджувати своїми діями та вчинками ті чи інші соціально-моральні цінності. Реалізація цінностей у цьому випадку сприймається індивідом як моральний обов'язок, відхилення від якого коригується механізмом внутрішнього самоконтролю та совістю [12,с.32-33]. Зазначимо, що діяльність людини у правовому суспільстві детермінується почуттям громадянського обов'язку, її переконаннями та цінностями, тобто має характер саморегуляції.

Одним з основних засобів розвитку моральної свідомості індивіда є виховання, основною метою якого є не тільки позитивні зміни у свідомості людини, але й формування в неї настанов на правомірну та моральну поведінку.

Моральне виховання особистості на стадії формування моральної свідомості та моральних почуттів має можливість реалізовуватися в повній мірі саме в моральній поведінці особистості, що перетворює останню на феномен діагностичний щодо загального стану моральної культури людини та суспільства. Кожен вчинок, кожен комплекс поведінкових форм, будь-яка діяльнісна активність, що здійснюється людиною, є проявом моральної свідомості та моральних почуттів особистості, а також показником її моральної культури та ефективності тієї системи морального виховання, що є домінуючою в певному суспільстві чи колективі. Моральна поведінка є ще й регулятором та реалізаційним середовищем самоідентифікації й саморозвитку особистості, адже саме в ній об'єктивуються внутрішні духовно-вольові прагнення людини до самоздійснення в соціокультурному та цивілізаційному просторі розвитку людства. Поведінка особистості та її моральна самооцінка є нерозривні, взаємопов'язані та взаємообумовлені феномени людської свідомості, психіки, соціально-рольової сфери. Оскільки морально-етичні цінності відіграють важливу роль у регулюванні поведінки та ставленні до навколишнього світу вони визначаються через діяльнісно-зацікавлене ставлення особистості до світу й самого себе.

Моральна культура особистості в цьому аспекті є саме показником духовно-вольової здатності людини до життєвої реалізації власних моральних потреб у процесі діялісно-поведінкової активності, породженої та обґрунтованої певним рівнем моральної свідомості та рівнем емоційно-психологічного здоров'я у моральних почуттях [13,с.29-30]. Отже, моральна культура відображає рівень розвитку моральної свідомості особистості та становить ціннісне тло для реалізації принципів правового суспільства, а саме самоорганізації, демократизму, громадянської відповідальності.

Таким чином, правосвідомість і моральна свідомість, діючи в одному напрямку, створюють необхідні передумови залучення особистості до соціальних і моральних цінностей, вироблених суспільством, і відіграють найважливішу роль у її становленні як суб'єкта правового суспільства. Це пов'язано з тим, що мораль і право мають загальні риси, що виявляються в характері впливу на особистість, у виробленні в неї необхідної ціннісної орієнтації, чіткого уявлення про добро і зло в суспільних і особистих відносинах, що є підґрунтям функціонування правового суспільства.

Моральна свідомість і правосвідомість взаємодоповнюють одна одну та є однією з умов існування справедливого правопорядку. В процесі соціалізації людина як правило спочатку сприймає моральні цінності, а вже потім правові норми. Саме тому цінності моральної свідомості стають підґрунтям для розуміння правових цінностей та ідеалів у правовому суспільстві.

Список використаних джерел

1. Миропольська О. В. Механізм взаємодії правової та моральної свідомості у державній митній службі України / О. В. Миропольська, І. М. Почекалін // Збірник наукових праць N 63. Серія: Педагогічні та психологічні науки / Національна академія Державної прикордонної служби України імені Б. Хмельницького; [гол. ред. Потапчук Є. М.]. – Хмельницький : Видавництво НАДПСУ, 2012. – С. 82-84.
2. Павелків Р.В. Розвиток моральної свідомості та самосвідомості в молодшому шкільному віці: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра. психолог. наук: спец. 19.00.07 “Педагогічна та вікова психологія” / Р.В. Павелків. – К., 2005. – 40 с.
3. Бондаревская Е. В. Смыслы и стратегии личностно-ориентированного воспитания / Е. В. Бондаревская // Педагогика. – 2001. – № 1. – С. 17-24.
4. Бондаревская Е. В. Воспитание как возрождение гражданина, человека культуры и нравственности / Е. В. Бондаревская // Опыт разработки концепции воспитания: В 2-х ч. Ч. 1. Ростов н/Д, 1993. – С. 11-42.

5. Фельдштейн Д. И. Психология развивающейся личности: избранные психологические труды / Д. И. Фельдштейн. – М.; Воронеж: Институт практической психологии : НПО «Модек», 1996. – 512 с.
6. Kohlberg L. The Child as Moral Philosopher / L. Kohlberg. – N. Y. : Chagan&Soltis, 1983. – 247 p.
7. Kohlberg L. The Relationship of Moral Judgment to Moral Action / L. Kohlberg, D. Condee. – N. Y. : Appleton-Century-Crofts, 2004. – 162 p.
8. Kohlberg L. Stages of Moral Development as a Basis for Moral Education / L. Kohlberg. – Bangor : University Press, 1992. – 238 p.
9. Табачук Ю. В. Моральна свідомість особистості : психологічні виміри аналізу / Ю. В. Табачук // Проблеми сучасної психології : збірник наук. праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України / за ред. С.Д. Максименка, Л. А. Онуфрієвої. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2011. – Вип. 13. – С. 497–506.
10. Ананьев Б. Г. О проблемах современного человекознания / Б. Г. Ананьев. – СПб. : Питер, 2001. – 272 с.
11. Малахов В. А. Этика: курс лекций навч. Посібник] / В. А. Малахов. – 4-те вид. – К. : Либідь, 2002. – 384 с.
12. Білозерська С. І. Ціннісні орієнтації як складова моральної свідомості особистості / С. І. Білозерська // Збірник наукових праць інституту психології ім. Г.С.Костюка АПН України / За ред. Максименка С.Д. – К., 2010. – Т. XII. – Ч. 3. – С. 29-36.
13. Печко Н. Структурно-функціональний аналіз філософії морального виховання особистості / Н. Печко // Вісник Інституту розвитку дитини. – Вип. 24. Серія: Філософія, педагогіка, психологія: Збірник наукових праць. – Київ: Видавництво Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова, 2012. – С. 25-30.

Калиновский Ю. Ю. Моральное сознание как детерминанта бытия правового общества

Рассматриваются сущность и особенности морального сознания как детерминанты бытия правового общества. Проанализировано взаимодействие морального сознания и правосознания в развитии правового общества. Определены функции и формы морального самосознания и его роль в формировании нравственной культуры.

***Ключевые слова:** моральное сознание, правосознание, моральное самосознание, правовое общество, моральная культура.*

Kalinovski Y. Y. Moral consciousness as a determinant of legal society existence

Consider the nature and characteristics of the moral consciousness as determinants of being legal society. The interaction of moral conscience and sense of justice in the development of the legal community is analyzed. The functions and forms of moral consciousness and its role in forming moral culture are defined.

Keywords: moral awareness, sense of justice, moral consciousness, law society and moral culture.